

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ВИНИ ЯК УМОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Сучасні цивільно-правові інститути в цілому, та інститут цивільно-правової відповідальності, як механізм захисту майнових та особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб, зокрема, пов'язані із проблематикою вини. Саме вина у цивільному праві на пряму впливає на розуміння сутності цивільно-правової відповідальності, а дослідження питання щодо її поняття та форм однозначно виведе механізм реалізації цивільно-правової відповідальності на якісно новий рівень, зробить його більш ефективним.

Слід зазначити, що дослідження поняття вини саме з точки зору цивілістики було актуальним і в дореволюційний і в радянський періоди, більш, ніж актуальним воно є сьогодні. Втім, сучасна цивілістична доктрина не відзначається єдністю поглядів щодо розуміння зазначеного поняття, а тому не дивно, що Цивільний кодекс України (далі - ЦК України), як і його попередник – Цивільний кодекс УРСР 1964 року, визначаючи поняття вини, так і не дає її прямого визначення.

У межах цієї статті хотілось би звернути увагу на підходи, що існують в сучасній цивілістичній науці з приводу розуміння вини як елементу складу цивільного правопорушення та особливості їх втілення у цивільному законодавстві України.

Сучасна цивілістика загалом виходить із напрацювань радянської доби у концепціях щодо розуміння вини, серед яких виділяють дві основні: «психологічна» та «поведінкова».

У радянський період сформувалась і набула панівної ролі так звана «психологічна» концепція, за якою поняття вини розкривалось через психічне ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Так,

О.С. Іоффе писав, що під виною розуміють психічне ставлення особи до вчиненої нею протиправної дії чи бездіяння, а також до наслідків, які настають в зв'язку з цією протиправною дією [1, с. 128].

Подібної позиції дотримувались й інші науковці радянського періоду [2, с. 32; 3, с. 130-131]. Отже, підходи у розумінні вини були доволі близькими до кримінально-правових.

Звичайно, той внесок, який зроблений цивілістами радянської доби у розумінні вини, залишається авторитетним і в умовах сьогодення. Так, зокрема, І. С. Канзафарова, аргументує висновок, що визначення вини у цивільному праві повинно ґрунтуватись на «психологічній» концепції вини, наводячи при цьому такі міркування:

1) термін «психічне ставлення» у визначенні вини виражає оцінку (можливість оцінки) поведінки, передбачення або можливість передбачення настання шкідливих наслідків, оскільки з позицій загальної, соціальної та юридичної психології у кожному психічному акті можна виокремити інтелектуальний та вольовий аспекти;

2) встановлення правил щодо відповідальності малолітніх, недієздатних з урахуванням саме психічних особливостей суб'єктів, поряд з визначенням вини на основі «поведінкової концепції», є порушенням таких загальних принципів цивільного права, як рівність і справедливість;

3) конструкція вини як «психічного ставлення» не є спеціально кримінально-правовою конструкцією. Поняття вини, незалежно від галузі права, базується на положеннях загальної психології, так само, як поняття причинного зв'язку юристи запозичують у філософії [4, с. 25].

Проте, незважаючи на теоретичну значущість даного підходу, сучасні реалії економічного життя вимагають пошуку дещо нових шляхів у розробці цього питання. Виключно суб'єктивна характеристика «психологічної» концепції, вираженої через психічну форму ставлення особи до власної поведінки, виглядає досить сумнівно.

Критерій оцінки вини боржника не обмежується виключно його психічними

переживаннями при вчиненні правопорушення. Як зазначається у правовій літературі, цивілістичній науці є «чужими» кримінально-правові погляди на вину, як один із елементів складу правопорушення, які виступають як певне гіпотетичне психічне ставлення правопорушника до своїх дій і їх наслідків [5, с. 721]. На переконання Є. Годеме такий підхід до розуміння вини виступає відображенням змішування цивільної та кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди та кримінального покарання [6, с. 320-321]. А вина, як вірно вказується в літературі, в різних галузях права (кримінальному, трудовому, цивільному) не може мати однакового змісту [7, с. 100].

Дійсно, цивільний оборот не стоїть на місці, він весь час ускладнюється, набирає масштабів, вимагаючи тим самим не лише суб'єктивних, а й об'єктивних оцінок. Саме тому «психологічна» концепція вини відповідає сутності договірної відповідальності не повною мірою.

На цьому ґрунті виникає ще одна концепція трактування вини – це, так звана, «поведінкова» концепція, відповідно до якої під виною розуміють невжиття необхідних заходів для належного виконання зобов'язання. Так, на думку Б. І. Пугінського та Д. Н. Сафіуліна, під виною суб'єкта майнових відносин слід розуміти існування двох обставин, на основі яких виникають підстави для покладення відповідальності. По-перше, наявність у боржника реальних можливостей для належного виконання. По-друге, неприйняття ним усіх необхідних заходів щодо недопущення порушення, відвернення шкоди [8, с. 216-217].

Об'єктивне розуміння вини, відзначає Н. В. Козлова, відповідає основоположним принципам цивільно-правового регулювання: рівності учасників відносин, презумпції їх добросовісності, розумності та солідарності інтересів [9, с. 185].

Надання пріоритету поведінкової концепції перед психологічною знаходимо у наукових роботах А. Л. Ткачука, який переконаний, що для цілей договірної відповідальності перша із концепцій є більш адекватною. Автор вважає, що сутність вини полягає в тому, що вона є факультативним елементом договірної

відповідальності та являє собою допоміжний правовий засіб узгодження, оптимізації законних інтересів кредитора й боржника шляхом розподілу між ними ризику порушення договірної зобов'язання [10, с. 15].

Напевне саме з таких міркувань сучасний український законодавець у ЦК України передбачив випадки покладення відповідальності незалежно від вини. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 612 ЦК України боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Досліджуючи підходи до розуміння вини у цивільному праві, а також виходячи із того, що визначення вини через психічне ставлення особи є недостатнім, С. Д. Гринько (Русу) обґрунтовує дефініцію вини через вольове ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її шкідливих наслідків [11, с. 105-106]. Погоджуючись із даним визначенням в частині того, що при такому розумінні вини є можливість розмежувати її форми та ступені, слід зазначити, що неоднозначність розуміння поняття «воля», яке використовується авторкою при конструкції вини, а також його схожість з іншими елементами психіки людини навряд чи є достатнім для розкриття змісту зазначеної умови цивільно-правової відповідальності.

Проаналізувавши доктринальні підходи щодо розуміння вини, як умови цивільно-правової відповідальності, перейдемо до особливостей їх втілення у законодавстві України.

Сьогодні у цивільному законодавстві нашої держави збережено принцип винної відповідальності (за винятком випадків, прямо передбачених законом) як щодо фізичних, так і юридичних осіб. Але ми не можемо стверджувати про цілковите втілення у ЦК України чи то психологічної, чи то поведінкової концепції.

Іншими словами, в основу розуміння вини законодавцем покладено суб'єктивно-об'єктивний критерій. Так, відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини

(умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом.

Таким чином, при розкритті поняття вини у формах умислу або необережності ми маємо не що інше, як використання психологічної концепції. Говорячи про дані форми вини, О. С. Іоффе зауважував, що умисел включає елемент наміру, а необережність – результат недодержання вимог уважності, турботливості, завбачливості, дотримуватись яких було необхідним для виконання зобов'язання. При необережності відсутнє конкретне, проте є абстрактне передбачення можливості шкідливих наслідків. Але в той же час автор вважав, що у випадках, коли дана конкретна особа, володіючи великим досвідом і високою кваліфікацією, могла б дотриматись значно вищих вимог, проте цього не зробила, її слід визнавати винною. І, навпаки, при таких же обставинах, коли через непідготовленість порушник не міг дотриматись навіть зазначених загальних вимог, якщо цю непідготовленість не можна поставити йому у вину, мова може йти про звільнення від відповідальності [1, с. 132-134].

Разом з тим, відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Так, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання (ч. 2 ст. 614 ЦК України). У даній нормі дуже чітко простежуються положення «поведінкової» концепції.

На нашу думку, застосування у цивільному законодавстві України такого підходу, до розуміння вини є доволі вдалим і цьому є декілька причин :

- 1) із ч. 1 ст. 614 ЦК України випливає, що розуміння вини є універсальним і може застосовуватись як до договірних, так і позадоговірних (деліктних) зобов'язань;
- 2) виходячи із змісту ч. 1 ст. 614 ЦК України випливає принципове положення, за яким юридичних та фізичних осіб не може бути притягнуто до відповідальності без вини, за виключенням випадків, коли така відповідальність передбачається **законом або договором** (виділено мною. – О.З.);

3) при такому підході доволі показово простежується принцип справедливості, який є одним із основоположних принципів цивільного права, адже в кожному конкретному випадку боржник має змогу довести свою невинуватість, пред'явивши у суді докази, які свідчать, що ним ужиті всі залежні від нього заходи щодо належного виконання зобов'язання, а це сприятиме недопущенню усіх несправедливих наслідків, побудованих на основі вини.

Таким чином, на основі усього вищезазначеного, приходимо до висновку, що цивільне законодавство України, слідуючи напрацюванням цивілістичної доктрини у розумінні вини як умови договірної відповідальності використовує об'єктивно - суб'єктивний критерій, що дозволяє поєднати позитивні риси як «поведінкової», так і «психологічної» концепцій.

Література:

1. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
2. Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Ф. Л. Рабинович. – М. : Юрид. лит., 1975. – 168 с.
3. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1963. – 286 с.
4. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / І. С. Канзафарова. – О., 2007. – 36 с.
5. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Изд. 2-е, испр. – М. : Статут, 1999. – Кн. 1. – 848 с.
6. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ; пер. с фр. И. Б. Новицкого. – М. : Юриздат, 1948. – 500 с.
7. Церковна О. В. Вина, як елемент складу цивільного правопорушення / О. В. Церковна // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. - № 2. – С. 99-103.
8. Пугинский Б. И. Правовая экономика : проблемы становления / Б. И. Пугинский, Д. Н. Саффиуллин. – М. : Юрид. лит., 1991. – 240 с.
9. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица по российскому гражданскому праву : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Козлова Наталья Владимировна. – М., 2004. –

10. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах договірної відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / А. Л. Ткачук. – К., 2002. – 22 с.

11. Гринько (Русу) С. Д. Сучасні концепції поняття вини у цивільному праві України / С. Д. Гринько (Русу) // збірник наукових праць за результатами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Олександра Анатолійовича Пушкіна «Актуальні проблеми цивільного права» (м. Харків, 13-14 травня 2011 р.). – Харків. - 2011. – С. 101-106.

Анотації:

Зозуляк О. І. Концептуальні підходи до розуміння поняття вини як умови цивільно-правової відповідальності.

Стаття присвячена визначенню концептуальних підходів до розуміння вини, як однієї з умов цивільно-правової відповідальності. Автор статті доводить, що вина у цивільному праві носить об'єктивно-суб'єктивний характер, що є поєднанням «поведінкової» та «психологічної» концепцій.

Ключові слова: умови цивільно-правової відповідальності, вина.

Зозуляк О.И. Концептуальные подходы к пониманию вины как условия гражданско-правовой ответственности.

Статья посвящена определению концептуальных подходов к пониманию вины, как одного из условий гражданско-правовой ответственности. Автор статьи доказывает, что вина в гражданском праве носит объективно-субъективный характер, что есть сочетанием «поведенческой» и «психологической» концепций.

Ключевые слова: условия гражданско-правовой ответственности, вина.

Zozuliak O.I. Conceptual approaches to understanding of guilt as a condition of civil liability.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the concept of guilt as a condition of civil liability. The author proved, that the guilt in civil law is an objective-subjective nature.

Key words: terms of civil liability, guilt.